

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **Z. KARVALICS LÁSZLÓ**
A HIEROKRATIKUS KONTROLLSTRUKTÚRA SZÜLETÉSE
- **BUHÁLY ATTILA**
A RÍTUS MINT INFORMÁCIÓ
- **ÓBIS HAJNALKA**
A PÜSPÖKI ADMINISZTRÁCIÓ
- **HAJNÓCZI KRISTÓF**
DANTE, A HITHŐS
- **KUTROVÁTZ GÁBOR – SUSZTA LAURA – VASSÁNYI MIKLÓS**
GALILEI CSILLAGHÍRNÖKE MINT ÓVATOS KIÁLLÁS AZ ÚJ
VILÁGREND MELLETT
- **SZEMLE**
URBÁN MÁTÉ, BARANYI TAMÁS PÉTER ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Stefano Bottoni,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László,
Erdődy Gábor, Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Pók Attila, Poór János

9. (41.) évfolyam 2019. 1.

TARTALOM

Vallási jelenségek és információs folyamatok. Egy termékeny témakapcsolat lehetőségei (Z. Karvalics László)	1
<i>Tanulmányok</i>	
Z. Karvalics László: A hierokratikus kontrollstruktúra születése. Egy rekonstrukciós hipotézis	5
Buhály Attila: A rítus mint információ. A Haldi-kultusz szerepe az urartui állam kibontakozásában	23
Horváth Dániel Ágoston: Vallási és kulturális cserefolyamatok az ókori Közel-Keleten	37
Hanny Erzsébet: „Quo vadis, Domine?” Az evangélium terjedésének lehetséges útvonalai	49
Óbis Hajnalka: A püspöki adminisztráció. Egy késő antik információs üzem működése Augustinus levelezése alapján	65
Hajnóczi Kristóf: Dante, a hithős	77
Kutrovácz Gábor – Suszta Laura – Vassányi Miklós: Galilei Csillaghírnöke mint óvatos kiállítás az új világrend mellett. Forrásközlés bevezető tanulmánnyal	93
<i>Műhely</i>	
Makai János: A Ruszisztikai Központ és a középkori Rusz történetének kutatása	133
<i>Szemle</i>	
A szentgotthárdi csata és a vasvári béke (Urbán Máté)	141
A nagystratégia bővületében (Baranyi Tamás Péter)	146

Jelen számunkat Z. Karvalics László szerkesztette

A rítus mint információ

A Haldi-kultusz szerepe az urartui állam kibontakozásában

Régóta ismert, hogy az archaikus vallásokban – szemben a modern vallások (kereszténység, iszlám, modern zsidóság) megnyilvánulásaival – nem valamiféle hittétel megvallása áll a középpontban, hanem az istenek tisztelete és az azok ellátását képező rituális gyakorlat.¹ Ez jellemzi az Urartuban elterjedt Haldi-kultuszt is. Jelen tanulmányban ezt a kultuszgyakorlatot szeretnénk bemutatni, középpontba állítva, hogy milyen szerepet játszott az urartui állam kialakulásában, illetve az uralkodói hatalom legitimációjának biztosításában.

Urartu története Kelet-Anatólia rendkívül tagolt, hegyvidékes területeihez kötődik. Itt hozta létre államát a korabeli asszír források, valamint az első urartui szövegelemek tanúsága szerint I. Sarduri, az uralkodódinasztia első képviselője Kr. e. körülbelül 835–825 között.² Az ő „birodalma” feltehetőleg még nem terjedt túl a Van-tó keleti partján fekvő Ƨuşpa (ma: Vankale) közvetlen környezetén; terjeszkedésbe utódai, Išpuini és Minua kezdtek (körülbelül 825–790). Először is hatalmuk alá vonták az Urmia-tó délkeleti partvidékét, bevonultak a később főisteni szerepkört betöltő Haldi isten „székvárosába”, Muşaşirba (urartui nevén: Ardini), majd hadjárataikkal eljutottak nyugat felé egészen az Eufrátesz anatóliai szakaszáig, észak felé pedig az örményországi Szeván-tóig. A nagyjából kétszáz évig fennálló birodalomalakulat földrajzi kereteit főképpen ezek a területek határozták meg; nyugaton ellenőrzésük alatt tartották a Felső-Eufrátesztől keletre eső területeket, északon a Transzkaukázus vidékét, keleten az Urmia-tó partvidékét, délen pedig a nagy riválissal, a korabeli Asszír Birodalommal álltak szomszédságban.

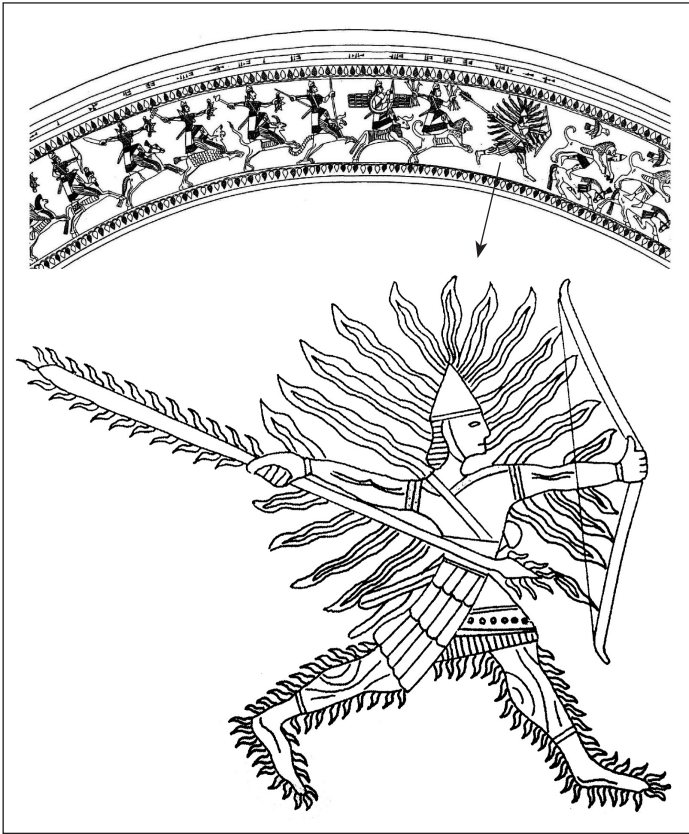
Az urartui állam fővárosa, politikai központja Ƨuşpa volt. Itt vésette fel a már említett I. Sarduri a saját deklarációs feliratát, még asszír nyelven. A régészeti kutatások szerint itt állt az urartui uralkodók palotája, valamint legalább négy király temetkezett a Vankale sziklatömbjébe vésett sziklasírok valamelyikébe.³ Az uralkodók számos kisebb-nagyobb feliratot hoztak, hoztattak létre Vankale sziklatömbjén,

* A szerző a Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófiai Intézetének főiskolai docense (4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, buhaly.attila@nye.hu).

1 A vallásokat két nagy történelmi típusra, az archaikus vallási jelenségek világára és a kinyilatkoztatott, úgynevezett „könyvvallásokra” való felosztására lásd: Horváth, 2006. 35–37.

2 Urartu történetét bemutató legutóbbi részletes monográfia: Salvini, 1995. Magyar nyelvű összefoglaló: Buhály, 2010.

3 Ƨuşpáról legutóbb: Salvini, 2014.

1. ábra. Haldi isten ábrázolása az anzafi bronz pajzstörödéken
(Zimansky, 2012. 3. ábra)

amelyek közül a leglátványosabbak talán az I. Argišti temetkezési helyén létrehozott, úgynevezett *horhori krónika* (CTU A 8–3), valamint az utódja, II. Sarduri emléket megörökítő Hazine Kapısı sziklafülkéi és sztéléi (CTU A 9–3).

Urtu főistene az írott források tanúsága szerint Haldi volt. Az ókori keleti *oikumenében* egyébként nem túl jelentős istenség jellegzetes módon csak Urartu-ban futott be ilyen nagy karriert. Eredetileg egy Urartu és Asszíria határvidékén álló város, a már említett Muşaşir lokális istensége lehetett; szerepe valószínűleg akkor értékelődött fel, amikor az urartui birodalomformálódás időszakában Išpuini és Minua bevonult a városba és gazdag áldozatot mutatott be az istennek. Erről az útról egy kétnyelvű, asszír és urartui sztéléfelirat is készült (CTU A 3–11), és a későbbiekben, az urartui állam teljes fennállása idején sorra jöttek létre a Haldi istennek dedikált különböző sztélék, szentélyek.

Az epigráfiai és a régészeti források tanúsága szerint Haldi isten kitüntetett szerepe a következő módon nyilvánult meg. Az áldozatbemutatók során Haldi kapta a legtöbb áldozatot; az istenek bizonyos listaszerű felsorolásaiban Haldi állt a sor élén (Meher Kapısı-felirat, CTU A 3–1); Haldi „gyűjtötte össze” és „vezeti” a

2. ábra. A cavustepei suse-szentély (A szerző felvétele)

hadsereget és „győzte le” az ellenséget; Haldi jóakarátának, pozitív hozzáállásának köszönhetően állt fenn az ország, az uralkodó hatalma, rajta múlt a különféle innovációk (erődök, csatornák, mezőgazdasági létesítmények alapításának) sikeres végrehajtása; az istenek együttes ábrázolásain Haldi isten szerepelt a központi helyen, ő a domináns figura.

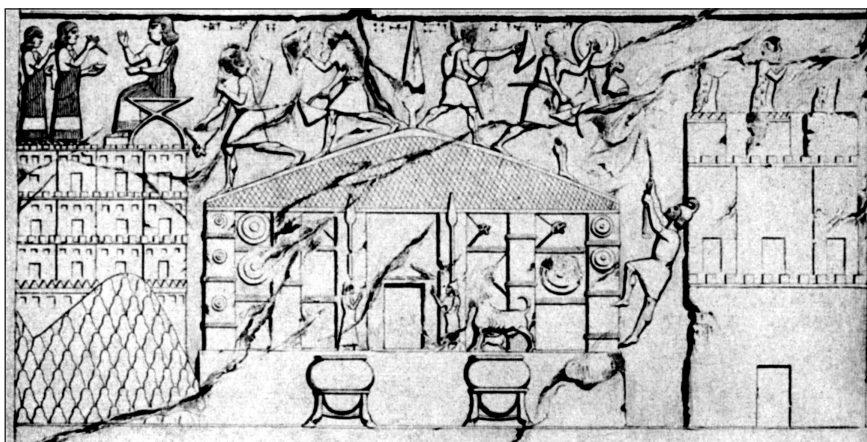
Az Urartu-kutatás egyik sokáig vitatott pontja volt Haldi isten megjelenítésének kérdése. Sokan megkérdőjelezték, hogy az istenségnek volt valamilyen antropomorfikus ábrázolása; másrészt pedig, főleg az egyéb ókori keleti (újasszír, perzsa, esetleg korábbi hettita) analógiák alapján, a szárnyas napos isten⁴ vagy esetleg az oroszlanos alak merült fel.⁵ A vita az 1990-es évek végén, az anzafi bronz pajzstörredék megtalálásával jutott nyugvópontra.⁶ Az Išpuini–Minua korra (tehát körülbelül 825–805-re, a Muşasırba való bevonulás időszakára) datálható bronzpajzs peremén az istenek ábrázolása fut végig, ahogy éppen megfutamítják az ellenséget (1. ábra). Az ábrázolás nagyjából megfelel az írott források Haldi istenről közölt beszámolóinak. Az istenábrázolások felett szerepel az istenek neve is, így teljesen egyértelműen kiderül, hogy a központi, *melammu*val ellátott istenalak, az istenek processzusának vezetője maga Haldi isten. (Az ábrázoláson az istenalakok sorrendje – legalábbis a bronzpajzs épen maradt részén – teljesen megegyezik a szintén erre a korra datálható Meher Kapısı-felirat istenlistájának sorrendjével.)

Az Urartu-kutatás másik nem teljesen feltárt kérdése a Haldi-szentélyek formája. Annyit bizonyosan tudunk, hogy az urartui kultúra elterjedésének egyik legbiztosabb „markere” régészeti szempontból a sajátos suse-szentélyek megléte. Ezek a szentélyek szabályos négyszögletes és sarokrizalitos elrendezésűek, extrém

4 Eichler, 1984.

5 Taşyürek, 1978.

6 Belli, 1998.

3. ábra. A musasiri Haldi-szentély kifosztása (Batmaz, 2013. 1. ábra)

vastag falakkal, a falakhoz képest szűk bejárattal és szűk belső cellával (2. ábra). Szinte nincs olyan urartui alapítású erőd vagy város, ahonnan ne került volna elő legalább egy ilyen szentély, amelyet legtöbbször (de nem kivétel nélkül!) éppen Haldi istennek szenteltek.⁷ Mivel ezeknek a szentélyeknek csak az alapzata maradt meg, a kutatók csak találgatni tudnak azzal kapcsolatban, hogy valójában hogyan is nézhettek ki; a kialakult *communis opinio* alapján – talán az extrém vastag falak miatt – valamilyen toronytemplomnak tartjuk ezeket az építményeket, a tetejükön bronz lándzsaheggyel.⁸

A musasiri templom Haldi-szentélyéről fennmaradt ábrázolás ezt az elképzelést viszont nem támasztja alá. Kr. e. 714-ben II. Šarrukín asszír király hadjáratot indított Urartu ellen. A hadjáratról bőszes beszámoló született, és annak végpontjáról, a musasiri szentély kifosztásáról fennmaradt egy ábrázolás is. Az azon látható templom azonban nem toronytemplom; még ha a tetején kétségtelenül egy nagyméretű lándzsahegy áll is (3. ábra). Ugyanakkor a fosztogató asszír katonák mérete alapján jól látható, hogy a készítő meglehetősen nagyvonalúan bánt az arányokkal.

Az írott források természete Urartuban

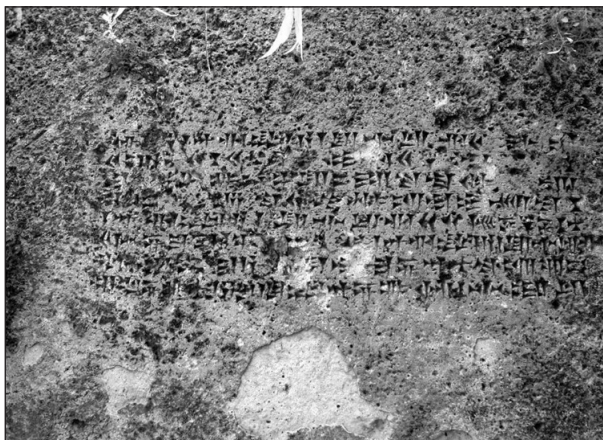
A Haldi istenhez kötődő urartui kultuszgyakorlatot főként az írott források alapján tudjuk bemutatni; azok értelmezéséhez azonban elsősorban két dolgot kell vizsgálni: az írott források természetét, keletkezésük körülményeit, valamint az írásbeliség, az íráshasználtság szerepét. Urartuban az írásbeliség szerepét, társadalmi kontextusát két tényező határozta meg: a téma, valamint az íráshordozó anyag sajátossága.

7 Szentélyalaprajzok régészeti feltárásokból: Burney, 1966. Fig. 3., 4.; Erzen, 1978. Res. I.; Kleiss, 1974. Abb. 4.; Kroll, 1972. 295.; Özgüç, 1963. Pl. 2.

8 Salvini, 1979. 582.; Loon, 1991. 15–16. Szintén toronytemplomszerű rekonstrukciós kísérlet: Akurgal, 1968. Abb. 1.

4. ábra. Jellegzetes urartui stélé, felirattal (A szerző felvétele)

5. ábra. I. Sarduri felirata (A szerző felvétele)

Az írott szövegek témái alapvetően a következők voltak:

1. *Katonai.* Különböző hadi, katonai tevékenységek leírása; a hadsereg összegyűjtése, elindítása; hadjárat, győzelmek, az ellenség menekülése, behódolása, zsákmány (anyagi és élő állat egyaránt), hadifoglyok vagy deportáltak elhurcolása.

2. *Vallási.* Szentélyek, szent helyek, egyéb, valamilyen transzcendentalitással összefüggő létesítmények alapítása. Isteneknek szóló áldozatbemutatás, különböző rituális események, cselekmények előírása, leírása.

3. *Alapítási feliratok.* Erődök, városok, szentélyek, különböző mezőgazdasági létesítmények (gyümölcsös, szőlőskert stb.) alapítása, illetve az ezeket vízzel ellátó csatornarendszer felépítésének elrendelése.⁹

Ezek a témák nagyon sok esetben összeolvadtak: a hadsereg elindítását valamilyen rituális, vallási cselekmény előzte meg, illetve a különböző infrastruktúrális létesítmények építési fázisait is különböző rituális tevékenységek kísérhették. Minden feliratban közös ugyanakkor, hogy maga a szöveg előállításának, valamint deklaratív módon a szövegben megörökített cselekmények kezdeményezője minden esetben maga az uralkodó vagy az uralkodók, illetve transzcendens értelemben maga a főisten, Haldi.

Az íráshordozó anyag sajátosságai szempontjából két dolgot lehet kiemelni. Szikla- és stéléfeliratokról van szó (4. ábra).¹⁰ Ezek elkészítése nyilvánvalóan komoly „rákészülést” igényelt, és jelentős infrastruktúrális háttérrel és megfelelő jártasságot, képességet feltételez a szöveg megtervezésétől, a helyszín kiválasztásától a felirat kivitelezésén át. Többen rámutattak már például, hogy a feliratok elkészítése Urartuban inkább tűnik egyfajta „képmetszői”, szobrászi feladatnak, mint írónak;¹¹ még akkor is, ha az első, még asszír nyelvű felirat tanúsága szerint a „felirat”

⁹ Az alapítási, építési feliratok elemzését lásd: Campbell, 2012.

¹⁰ A sajátos írásbeliségnek az urartui kultúrán, identitáson belüli helyzetéről: Batmaz, 2015.

¹¹ Legutóbb Schmitt, 2014. 201–202.

kifejezésre az akkád *tuppu*, azaz „(agyag)levél” kifejezést alkalmazza a felirat elkészítője – nyilván saját korábbi írónoki gyakorlata alapján.¹²

Az epigráfiai anyag szókincse meglehetősen egyoldalú. Ez nyilván behatárolja a mi ismereteinket is az urartui nyelv, a szókincs tekintetében: egyrészt túlsúlyban vannak a katonai tevékenységgel és az infrastrukturális létesítmények alapításával, valamint az ezekkel kapcsolatos rituális szokásokkal foglalkozó kifejezések. Másrészt, mivel a szövegek az uralkodók cselekedeteire összpontosítanak, illetve az ő rendeleteiket közlik, a használt igealakok szinte kivétel nélkül elbeszélő módban, egyes és többes szám első vagy harmadik személyben fogalmazódnak meg.

Ezek a jelenségek már jól megfigyelhetőek az első ismert urartui felirat esetében is, amelyet a már említett I. Sarduri készítettett uralkodása idején. Egy rövid, hatsoros feliratról van szó, amely a Vankale nyugati nyúlványának, az ott ismeretlen célból felépített platform (talán kikötő vagy rakpart) tövében jött létre, annak két egymással szembeni oldalán, három-három példányban (CTU A 1A – 1F; 5. ábra). Témánk szempontjából fontos, hogy már itt megjelentek azok a jellegzetességek, amelyek jellemzőek az urartui írásbeliségre, és amelyekről nagyrészt fentebb már volt szó.¹³ A felirat nyelve asszír (később a feliratok nyelve urartuira váltott át, bár kétnyelvű feliratok továbbra is előfordultak); témája annak kinyilvánítása, hogy a város (vagy erőd: É.GAL, „nagy ház”) felépítése, alapítása a király, Sarduri akaratából jött létre. A felirat tartalmaz egy részletes titulaturát; mind a titulatura, mind pedig a szöveg szerkezete a nagyjából egy nemzedékkel korábbi, II. Aššur-našir-apli kori asszír írás- és nyelvhasználatot tükrözi.

Írástudás, íráshasználat, olvasás a preliterátus társadalmakban

Régről ismert az a feltételezés, amely valamilyen fordított arányosságot vél a használt írásjelek, a jelkészlet mennyisége és az írástudás elterjedtsége tekintetében. Eszerint minél bonyolultabb az írásrendszer, minél több darabból áll a használt jelkészlet, illetve minél nagyobb az írásjelek értelemzési variabilitása (többolvasatú írásjelek, ideogrammak használata stb.), annál kevesebb ember van birtokában az írástudásnak; vagy éppen fordítva, minél egyszerűbb, minél kevesebb jelkészletből áll az ábécé, annál elterjedtebb egy társadalomban az írástudás.

A kérdés ennél ugyanakkor nyilvánvalóan bonyolultabb, és az íráshasználat mértéke még számos egyéb társadalmi, kulturális jellegű változótól függhet. Urartu esetében mindenesetre a teljes jelkészlet mintegy kétszáz jelből állt, és szinte teljes egészében egy újasszír kori „mintát” vettek át. A feliratok az uralkodói hatalomhoz kötődtek. Magánjellegű írásbeliségnek nincs semmi nyoma, és a szövegek – legalábbis a sztélé- és sziklafeliratok – leginkább valamilyen séma adott helyzetben való alkalmazásából álltak, és kivitelezésük inkább tűnik valamilyen iparosfeladatnak, mint valamilyen klasszikus értelemben vett értelmiségi tevékenységnek.

¹² Wilhelm, 1986. 103.

¹³ Wilhelm, 1986.

Mindez összefügg az archaikus írásbeliség egy másik jellegzetességével is. A preliterátus társadalmak íráshasználata – Stephen Houston kifejezésével – elsősorban „recitációs írásbeliség” (*recitation literacy*), ahol az írás elsősorban valamilyen mechanikus, kinetikus, az olvasás pedig egyfajta performatív cselekvés.¹⁴ Az epigráfiai anyag egy adott uralkodói akarat, deklaráció mechanikus leírása, kinetikus megvalósítása, az olvasás pedig ennek a deklarációnak a felidézése.

Az archaikus társadalmakban az olvasás elsősorban hangos olvasás volt. A magyar ókortörténész, Balogh József által megvilágított jelenség jól látható az ókori keleti világ esetében is.¹⁵ Claus Wilcke rámutatott arra, hogy az egyébként mintegy 3200 óbabiloni levélben előforduló „olvasni” (*šasum*) kifejezés jelentése eredetileg „hívni”, valamint a korabeli gazdasági okmányok esetében a dokumentum vagy egyéb okirat olvasásának, megértésének folyamata – a különböző kifejezések eredeti jelentéstartományának megfelelően – „egy táblát, egy oklevelet hallani” (*tuppam, kunukkam/kanikam šemu*) vagy „egy táblát, egy oklevelet, egy jelentést látni” (*tuppam, kunukkam/kanikam, ze’pam, témam amárum*).¹⁶ Az írott információ ezek szerint úgy vált megismert információvá, hogy felolvasták azt.

Egy további szempontra hívta fel a figyelmet Ilya Gershevitch az óperzsa kori írásbeliségről szóló munkájában: szerinte az archaikus társadalmak írott dokumentuma – egy agyagtábla, vagy a mi esetünkben egy szikla- vagy sztéléfelirat – nem más, mint egy közlő által elhangzott valamilyen beszéd, valamilyen utasítás vagy csak egy egyszerű információ felidézésének eszköze. Ebben a formában a fizikailag jelen lévő dokumentum valójában nem más, mint egyfajta adathordozó: segítségével lehetővé válik a közlés sokszorosítása, illetve megismétlése olyan időben vagy környezetben, ahol az eredeti közlő nincs vagy nem lehet jelen.¹⁷

A „felirat” információtechnológiai kontextusa

Az információtörténet alapfogalmainak nyelvén egy urartui felirat és társadalmi kontextusa a következő jelentéskörben értelmezhető. A felirat nem más, mint egyfajta „információmultiplikátor”; a feliraton megörökített királyi cselekedetek, előírások rendszere egyfajta „információs alakzat”; a felirat egy sajátos „információs közösséget” hoz létre. Lássuk most ezt a három dolgot részletesebben!

1. *A felirat mint információmultiplikátor.* Az urartui uralkodók számos feliratot hoztattak létre azokon a területeken, amelyeket hatalmuk alá vontak, a Felső-Eufrátesztől az Urmia-tóig, illetve észak felé a transzkaukázusi térségig. Ezek a feliratok valamilyen formában mind a királyi hatalom kinyilvánításáról, az uralkodói cselekedetéről szólnak, és központi elemük az „X. Y. [a király] szól...” formula. A szöveg, a feliratok egyfajta adathordozók: lehetővé teszik a király cselekedeteinek,

¹⁴ Houston, 2004. 240.

¹⁵ Balogh, 1926, illetve új kiadása 2008.

¹⁶ Wilcke, 2000. 51–53. Tab. 4.; 64. Tab. 7b.; 54–58. Tab. 5. Vö. 63. Tab. 7a.

¹⁷ Gershevitch, 1979. 116–117.

akarátának, a király beszédének felidézését mindazokon a helyeken, ahol ezek a feliratok létrejöttek.

2. *A királyi cselekedetek, előírások rendszere mint információs alakzat.*¹⁸ A felidézés – és ezáltal a felirat – célja az információ megjelenítése, befogadása, amelynek során a befogadó (a hallgatóság) elméjében létrejön, illetve az esetleges redundanciák miatt felerősödik egyfajta sajátos mintázat, amely elfogadtatja vele a megváltozott politikai viszonyokat, az újonnan megjelent legitimációs törekvéseket.

3. *A felirat mint információközösséget létrehozó tényező.*¹⁹ Mindez persze nehezen értelmezhető csak az egyén, illetve a politikai hatalom összefüggésében. A folyamat sajátos közösséget teremt; a feltételezett hallgató, befogadó sohasem egyedüli szereplő; a befogadás, a felidézés, annak megint csak hangsúlyozandó redundanciája miatt – akár térben, akár időben –, folyamatosan multiplikálja, sokszorosítja a folyamatot. Egy információközösség jön létre ezáltal, egy olyan közösség, amely csoportként vesz részt ennek a mintázatnak a fenntartásában, esetleg továbbadásában.

Érdeemes megnézni ezen a ponton két példát ezeknek a folyamatoknak a bemutatására. Mindkét esetben a harmadik urartui király, Minua (körülbelül 805–790) által emelt sztélééről és feliratról van szó; az első esetben egy hadjárat lefolytatásáról, a második esetben pedig egy rituális gyakorlat előírásáról.

- (1) ⁽¹⁾ Haldi elindult, az ő ⁽²⁾ fegyvere (elindult); legyőzte Šebeteria(ni) ⁽³⁾ országát, legyőzte Huzana(ni) országát, ⁽⁴⁾ legyőzte Šupa országát. Haldi által, ⁽⁵⁾ Haldi fegyvere által, ⁽⁶⁾ Haldi hatalma által elindult ⁽⁷⁾ Minua, Išpuini fia, ⁽⁸⁾ meghódította Šebeteria(ni) országát, ⁽⁹⁾ meghódította Huzana(ni) országát, ⁽¹⁰⁾ meghódította Šupa országát, eljutott ⁽¹¹⁾ Hatti országáig. ⁽¹²⁾ Haldinak ezt a feliratot felszentelte ⁽¹³⁾ Šebeteria városában, Haldi-szentélyt ⁽¹⁴⁾ épített Šebeteria területén? ⁽¹⁵⁾ ... ⁽¹⁶⁾ ... Meliția városának királyát ⁽¹⁷⁾ adófizetésre kötelezte. Haldi nagysága által ⁽¹⁸⁾ Minua, Išpuini fia ⁽¹⁹⁾ hatalmas király, nagy király, ⁽²⁰⁾ Biainili [= Urartu] királya, ⁽²¹⁾ Tušpa város kormányzója. ⁽²²⁾ Minua szól: „Aki ezt a feliratot ⁽²³⁾ összetöri, aki lerombolja, ⁽²⁴⁾ aki mást ezeket (tenni) bátorít: ⁽²⁵⁾ Rombolja le Haldi, Teišeba, Šivine ⁽²⁶⁾ és az istenek őt a Nap alatt! ⁽²⁷⁾ ...” (CTU A 5–5; Minua palui felirata.)
- (2) ⁽¹⁾ Haldinak, ⁽²⁾ az ő Urának ezt ⁽³⁾ a sztélét Minua, ⁽⁴⁾ Išpuini fia ⁽⁵⁾ odaszentelte, amikor ⁽⁶⁾ Haldi-kaput ⁽⁷⁾ épített, ⁽⁸⁾ és erődöt épített ⁽⁹⁾ az ő dicsőségének. ⁽¹⁰⁾ Meghatározta a nevét: „Haldi ⁽¹¹⁾ városa”. ⁽¹²⁾ Megalapította ezt ⁽¹³⁾ a szőlőskertet, alapított egy ültetvényt: ⁽¹⁴⁾ „Minua ⁽¹⁵⁾ szőlőskertje” a neve. ⁽¹⁶⁾ Haldi ⁽¹⁷⁾ nagysága által ⁽¹⁸⁾ Minua, ⁽¹⁹⁾ Išpuini fia ⁽²⁰⁾ hatalmas király, nagy király, ⁽²¹⁾ Biainili [= Urartu] királya, ⁽²²⁾ Tušpa város kormányzója. ⁽²³⁾ Minua szól: ⁽²⁴⁾ „Amikor a szőlőskert beérik, ⁽²⁵⁾ egy marhát és 3 juhot Haldinak ⁽²⁶⁾ áldozzanak fel, ⁽²⁷⁾ szőlőt? áldozzanak ⁽²⁸⁾ Haldi kapujánál is, ⁽²⁹⁾ a sztélé előtt is.

18 Z. Karvalics, 2004. 40–41.

19 Z. Karvalics, 2004. 72–73.

(30) Amikor az újbort (31) derítik, egy *qarmihe*-áldozatot (32) Haldinak mutassanak be (33) Haldi kapujánál, (34) egy *qarmihe*-áldozatot 'Arubaninak (35) és egy *qarmihe*-áldozatot Haldinak (36) a sztlélé előtt." (CTU A 5-33; Minua köški felirata.)

A rituális gyakorlatok megörökítése a feliratokon

Különösen a második, a köški feliratból is látható, hogy a feliratok témájának, a közvetített információnak jelentős része a rituális cselekedetekkel kapcsolatos. A feliratok rituális jellegű információiból általában a következő adatokat lehet kiszűrni.

Megállapítható a feláldozott állatok mennyisége. A köški feliratból is kiderül, hogy az adott rituális gyakorlat során mindig bizonyos mennyiségű állatot (szarvasmarhát, bikát, juhot, ritkábban kost, bárányt) szokás feláldozni. Az áldozatbemutatás vagy a rituális cselekvés időpontja lehetett valamilyen katonai győzelem, az adott terület pacifikálásának ideje (lásd az első, a palui feliratot), vagy pedig kapcsolódhatott a mezőgazdasági élethez, a szőlőművelés, borkészítés bizonyos munkafázisaihoz (köški felirat).

A rituális tevékenység kötődhetett ugyanakkor a csillagászati, meteorológiai évkör valamely eseményéhez, időpontjához is (sokszor feltehetőleg az egyébként ezzel nyilvánvalóan kapcsolatban álló mezőgazdasági tevékenységhez is, például a szürethez, a betakarításhoz), de akár a különböző napfordulókhoz is („a Napisten hónapjában” a Meher Kapisi-felirat szerint).

A különböző szentélyek, építmények alapításával kapcsolatos rituális tevékenységre a palui feliratban is láthatunk példát. Számos egyéb feliratban is felbukkannak különböző mezőgazdasági létesítmények, például szőlőskertek, gyümölcsösök, vagy az ezek vízellátását biztosító csatornarendszerek alapításával kapcsolatban elvégzett rítusok is.

Ha az urartui feliratok rituális elő- és leírásait összevetjük az írás funkciójáról leírt korábbi gondolatokkal, szembetűnik még néhány fontos megvizsgálandó jelenség.

1. *A rítus helyszínei, az áldozatbemutatás térelrendezése.* Ha a feliratokat „adathordozóknak” tekintjük, és feltételezünk bizonyos időpontot, amikor az ezeken rögzített „információkat” felidézték („recitálták”), fontos szempont lehet annak megállapítása, hogy mekkora tér állt a „hallgatóság”, a résztvevők rendelkezésére. Kisebb sztléléfeliratok esetében ez nehezen eldönthető, akárcsak az, hogy milyen rendszerességgel történhetett meg a felirat mondanivalójának a felidézése. A nagyobb, fontosabb erődök szentélyei esetében azonban úgy tűnik, elegendő szabad tér volt ahhoz, hogy több ember vagy viszonylag nagy tömeg – mint a „felidezés” és ezáltal a rítus hallgatója, esetleg közreműködője – jelen lehessen. Az ayanisi suse-szentély előterében legalábbis fennmaradtak azok az oszloptalpatok, amelyek a későbbi perzsa *apadana*-épületekhez hasonlóan egy oszlopcsarnokos épület, az úgynevezett *ašihusi*-épület oszlopainak alapjaiként szolgáltak (6. ábra).²⁰

²⁰ Wilhelm–Akdoğan, 2011.

6. ábra. Az ayanisi szentély előtti tér oszlopalapzatokkal
(A szerző felvétele)

7. ábra. Hazine Kapisi (A szerző felvétele)

Sajátos II. Sarduri már említett emlékhelyének, a Hazine Kapisinek a térelrendezése: a monumentális fülkékben felállított sztélék előtt tágas teret véstek ki (7. ábra), amelynek előterében még ma is megtalálható a valószínűleg az áldozati állatok véreinek elvezetésére szolgáló csatorna.

2. *Vágásos típusú áldozatbemutató.* Az 1990-es években sajátos diskurzus zajlott az ókori keleti vallások, rituális gyakorlatok tipizálásával kapcsolatban.²¹ Anélkül, hogy ennek a vitának a részleteibe belemennénk, megállapíthatjuk, hogy az urartui epigráfiai anyag tükrében feltűnő, és nyilván nem véletlen, hogy a feláldozott javak jórészt állatok voltak. Bár éppen a fentebbi, második feliratunkon fordul elő – feltehetőleg – szőlőáldozat, illetve az egyébként ismeretlen *qarmihe*-áldozat,

²¹ Bergquist, 1993. 11–43.

8. ábra. Urartui bronzüst

az urartui rituális gyakorlat, úgy tűnik, elsősorban „vágásos” típusú volt. A rituálé középpontjában az áldozati állat egy meghatározott mód szerinti levágása, feldolgozása – és talán elfogyasztása – állt.²²

3. Az urartui régészeti anyag jelentős részét képezik a különböző nagyméretű, bikafejdíszítéses bronzüstök, bronzedények (8. ábra).²³ Feltehetőleg ezekben történetelt meg a levágott állatok feldolgozása, fogyaszthatóvá tétele.

4. *A király szerepe.* A király inveciója nyomán zajlott a megfelelő rituális gyakorlat, azaz az áldozati állatok

levágása, feldolgozása, esetleges bemutatása; és ezt a felirat recitálása, az információ felidézése is nyomatékosá tette. Különböző analógiákból kiindulva sejthető, hogy a királynak kitüntetett szerep jutott az áldozatra kijelölt és feldolgozott állat fogyasztása során; őt illették meg a legjobb falatok, illetve maga a lakoma is valójában az isten és az uralkodó „közös étkezése”. Urartu esetében erre közvetlen adatunk nincs, bár lehet, hogy néhány egyébként obskúrus szöveg pont erről, a királynak a rituális gyakorlat kivitelezésében való szerepéről, illetve az áldozati állatból való kitüntetett részesedéséről szól.

5. Az urartui feliratok nagyon sok esetben zárultak különböző *átokformulákkal* (például a palui szöveg). Ezek feltűnése sem véletlen. A sok esetben lakott területtől távoli, nagyrészt ellenőrizetlen területeken álló feliratok esetében az átokformulák a feliratok összetörését, megkárosítását, lerombolását szankcionálták valamilyen isteni megtorlással, vagy éppen azt, ha valaki az azon szereplő nevet kitöreti és „másét írja be rá”. Az ok teljesen nyilvánvaló: a felirat károsítása egyben az „adathordozó” megrongálását jelentette, ami miatt lehetetlenné vált az információ felidézése, ezáltal pedig az adott rituális gyakorlatnak a megfelelő legitimációs kontextusban való végrehajtása is.

Az urartui állam – nagyjából kétszáz éves fennállás után – a Kr. e. 7. század közepe táján elpusztult. Az utókor sajnos sok esetben nem tartott a kilátásba helyezett isteni büntetéstől, és sok sztélé, sok felirat elpusztult, károsodott. Ennek ellenére az utóbbi évtizedekben egyre közelebb kerültünk ahhoz, hogy az újabban napvilágra kerülő szövegeket a saját társadalmi, kulturális kontextusukba ágyazva tanulmányozhassuk.

22 Részletesen lásd: Buhály, 2015.

23 Legutóbb Wartke, 2012.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Akurgal

1968 Akurgal, Ekrem: *Uratäische und altiranische Kunstzentren*. Ankara, 1968.

Balogh

1926 Balogh József: A hangos olvasás és írás. In: *Magyar Nyelv*, 22. (1926) 25–39.

2008 Balogh József: A hangos olvasás és írás. In: *Voces Paginarum. Magyar ókortudomány a 20. században*. Szerk.: Szilágyi János György. Bp., 2008. 174–187.

Batmaz

2013 Batmaz, Atila: A Lion-Headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian Culture? In: *Identity and Connectivity. Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1–3 March 2012*. Eds.: Bombardieri, Luca et al. Oxford, 2013. Vol. I. 243–252.

2015 Batmaz, Atila: Concept of a Culture: An Examination of the Urartian Identity. In: *Degisen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu – Türkiye Toplantısı Bildirileri 9–10 Mayıs 2013, İzmir. Changing Archaeology: Proceedings of the 1st Tag-Turkey Meeting (Izmir, May 9–10, 2013)*. Eds.: Çilingiroğlu, Çiler – Özgüner, Pinar N. İstanbul, 2015. 210–221.

Belly

1998 Belli, Oktay: *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul, 1998.

Bergquist

1993 Bergquist, Brigitta: Bronze Age Sacrificial Koine in the Eastern Mediterranean? A Study of Animal Sacrifice in the Ancient Near East. In: *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference Organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of April 1991*. Leuven, 1993. 11–43. (*Orientalia Lovaniensia Analecta*, 55.)

Buhály

2010 Buhály Attila: Urartu története és kultúrája. In: *Mesterfüzet I*. Szerk.: Minya Károly. Nyíregyháza, 2010. 27–46.

2015 Buhály Attila: Adalékok az urartui rituális gyakorlat tipológiájához In: *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Szerk.: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám. Pécs-Bp., 2015. 113–125. (*Ókor – Történet – Írás*, 3.)

Burney

1966 Burney, Charles: A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere. In: *Anatolian Studies*, 16. (1966) 55–111.

Campbell

2012 Campbell, Dennis R. M.: A Diachronic Evaluation of Urartian Building Inscription Formulae. In: *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, 102. (2012) 130–150.

CTU

2008–2012 *Corpus testi dei urartei*. Vol I–IV. Ed.: Salvini, Mirjo. Roma, 2008–2012.

Eichler

1984 Eichler, Seyyare: *Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*. Berlin, 1984.

Erzen

1978 Erzen, Afif: *Çavuştepe*. Vol. I. Ankara, 1978.

Gershevitch

1979 Gershevitch, Ilya: The Alloglottography of Old Persian. In: *Transactions of the Philological Society*, 77. (1979) 1. sz. 114–190.

Horváth

2006 Horváth Pál: *Vallásfilozófia és vallástörténet*. Bp., 2006.

Houston

2004 Houston, Stephen D.: The Archaeology of Communication Technologies. In: *Annual Review of Anthropology*, 33. (2004) 1. sz. 223–250.

Kleiss

1974 Kleiss, Wolfram: Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973. In: *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 7. (1974) 79–106.

Kroll

1972 Kroll, Stefan: Excavations at Bastam, Iran. In: *Archaeology*, 25. (1972) 292–297.

Loon

1991 Loon, Maurits Nanning van: *Anatolia in the Earlier First Millennium B.C.* Leiden, 1991. (Iconography of Religions. Section XV. Mesopotamia and the Near East, 13.)

Özgüç

1963 Özgüç, Tahsin: The Urartian Architecture on the Summit of Altintepe. In: *Anatolia*, 7. (1963) 43–49.

Salvini

1979 Salvini, Mirjo: Una „bilingua“ assiro-urartea. In: *Studia Mediterranea Piero Meriggi dicata*. Ed.: Carruba, Onofrio. Pavia, 1979. 575–593.

1995 Salvini, Mirjo: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt, 1995.

2014 Salvini, Mirjo: 'Tušpa | Tušpuea' [szócikk]. In: *Reallexikon der Assyriologie*. Bd. 14. Tiergefäß – Waša/ezzil(i). Hrsg. v. Streck, Michael P. Berlin, 2014. 218–222.

Schmitt

2014 Schmitt, Rüdiger: Urartäische Einflüsse im achaimenidischen Iran, vor allem in den Königsinschriften. In: *Babylonien und seine Nachbarn in neu- und spätbabylonischer Zeit. Wissenschaftliches Kolloquium aus Anlass des 75. Geburtstags von Joachim Oelsner Jena, 2. und 3. März 2007*. Hrsg. v. Krebernik, Manfred – Neumann, Hans. Münster, 2014. 195–218.

Taşyürek

1978 Taşyürek, Orhan A.: Darstellungen des Gottes Haldi. In: *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedrich Karl Dörmer zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976*. Hrsg. v. Şahin, Sencer – Schwertheim, Elmar – Wagner, Jörg. Leiden, 1978. 940–955.

Wartke

2012 Wartke, Ralf: Bemerkungen zur Metallurgie Urartus. In: *Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.–14. Oktober 2007*. Hrsg. v. Kroll, Stephan et al. Leuven, 2012. 411–416.

Wilcke

2000 Wilcke, Claus: *Wer las und schrieb in Babylonien und Assyrien. Überlegungen zur Literalität im Alten Zweistromland*. München, 2000. (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Heft, 6.)

Wilhelm

1986 Wilhelm, Gernot: Urartu als Region der Keilschrift-Kultur. In: *Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.* Hrsg. v. Haas, Volker. Konstanz, 1986. 95–113.

Wilhelm–Akdoğın

2011 Wilhelm, Gernot – Akdoğın, Rükiye: Eine Inschrift Argıştis I. mit der Erwähnung eines ašihusi-Gebäudes. In: *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 53. (2011) 219–227.

Z. Karvalics

2004 Z. Karvalics László: *Bevezetés az információ-történetbe*. Bp., 2004.

Zimansky

2012 Zimansky, Paul: Imagining Haldi. In: *Stories of Long Ago. Festschrift für Michael D. Roaf*. Hrsg. v. Baker, Heather D. – Kaniuth, Kai – Otto, Adelheit. Münster, 2012. 713–723.

ATTILA BUHÁLY

RITUAL PRACTICE AS INFORMATION

THE ROLE OF THE HALDI CULT IN THE FORMATION OF THE URARTIAN STATE

It has long been known for its sketchy categorization of various religions that, in contrast to their modern manifestations (Christianity, Islam, modern Jewishness), archaic religions do not focus on some kind of confession of faith, but on ritual practice of respecting and serving the gods. Surely this is also the case with the Haldi cult, which is widespread in Urartu. The study analyses this cult practice from the point of view of the role it could play in the formation of the Urartian state and the legitimacy of the ruling power. According to the inscriptions and the Haldi-cult practice venues, Haldi is more likely to be regarded as a patronizing deity of a particular dynasty, whose cult practice—beyond the religious message—provided information about the close relationship between the deity and the ruling person to the participants of the widespread cult practice, thus indirectly it served to legitimize the rulers of Urartu.

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2019-es évfolyamának megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

25nka
Nemzeti Kulturális Alap